

doi: 10.15407/dse2015.03.002

УДК 314.18: «311»+311.219.1+«313»(477)

А.І. РОМАНЮК

ад'юнкт-професор

Департамент соціології, Університет Альберти

Едмонтон, Канада

E-mail: anromaniuk@yahoo.ca

О.М. ГЛАДУН

д-р екон. наук, заступник директора

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України, Київ, Україна

E-mail: gladun.ua@gmail.com

**ДЕМОГРАФІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ В УКРАЇНІ:
МИНУЛЕ, СЬОГОДЕННЯ І МАЙБУТНЄ¹**

Протягом першої половини ХХ століття Україна зазнала ряд рукотворних демографічних катастроф: Перша світова війна, більшовицька революція, голод 1932–1933 рр. пов'язаний з колективізацією, масштабні депортації та страсти під час Великого терору Сталіна, Друга світова війна. У статті оцінено демографічні наслідки цих подій. Без них, за оцінками дослідників, населення України в 1991 році напередодні здобуття Незалежності мало б складати 87 млн осіб, а не 52 млн, як відбулося в реальності. До 1991 р. демографічні втрати України були епізодичними і мали зовнішні причини. Після здобуття незалежності Україна переживає довготривалу демографічну кризу, яку створила сама: населення скоротилося з 52 млн у 1990 році до 45 млн осіб в 2013 році. Хоча народжуваність і пройшла свою найнижчу точку, сумарний коефіцієнт народжуваності залишається на рівні 1,5, що набагато нижче від рівня простого відтворення. Еміграція також продовжує викликати тривогу, попри те, що найактивніший рух молодих людей, як у 1990-х роках, припинився. Втрата Криму і нестабільність у південно-східній Україні залишаються приводом для занепокоєння.

Ключові слова: соціальні катастрофи, демографічні наслідки катастроф, демографічні тенденції, демографічна криза.

А.І. РОМАНЮК

ад'юнкт-професор

Департамент соціології, Університет Альберти

Едмонтон, Канада

E-mail: anromaniuk@yahoo.ca

¹ Ця стаття є перекладом статті: Anatole Romaniuk and Oleksandr Gladun, «Demographic Trends in Ukraine: Past, Present, and Future», *Population and Development Review*, Vol. 41, No. 2 (June 2015), pp. 315–337.

Переклад і передрук зроблено з дозволу Ради з народонаселення.

This article is a translation of the article: Anatole Romaniuk and Oleksandr Gladun, «Demographic Trends in Ukraine: Past, Present, and Future», *Population and Development Review*, Vol. 41, No. 2 (June 2015), pp. 315–337.

Translated and reprinted with the permission of the Population Council.

А.Н. ГЛАДУН

д-р экон. наук, заместитель директора
Института демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины, Киев, Украина
E-mail: gladun.ua@gmail.com

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ В УКРАИНЕ:
ПРОШЛОЕ, НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ

На протяжении первой половины XX столетия Украина пережила ряд рукотворных демографических катастроф: Первая мировая война, большевистская революция, голод 1932–1933 гг., связанный с коллективизацией, масштабные депортации и казни во времена Великого террора Сталина, Вторая мировая война. В статье оценены демографические последствия этих событий. Без них, по оценкам исследователей, население Украины в 1991 году накануне обретения Независимости могло бы составить 87 млн человек, а не 52 млн, как было в реальности. До 1991 г. демографические потери были эпизодическими и обусловленными внешними причинами. С 1991 г. Украина переживает долговременный демографический кризис, который создала сама: население Украины сократилось с 52 млн в 1990 году до 45 млн человек в 2013 году. Хотя рождаемость и прошла свою наинишнюю точку, суммарный коэффициент рождаемости остается на уровне 1,5, что намного ниже уровня простого воспроизводства. Эмиграция также продолжает вызывать тревогу, несмотря на то, что наибольший отток молодых людей, как 1990-тые годы, остановился. Потеря Крыма и нестабильность в юго-восточной части Украины остаются поводом для беспокойства.

Ключевые слова: социальные катастрофы, демографические последствия катастроф, демографические тенденции, демографический кризис.

Anatole Romaniuk

Adjunct Professor
Department of Sociology, University of Alberta
Edmonton, Canada
E-mail: anromaniuk@yahoo.ca

Oleksandr Gladun

Dr., Deputy Director for Science
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com

DEMOGRAPHIC TRENDS IN UKRAINE: PAST, PRESENT, AND FUTURE

Ukraine, during the first half of the twentieth century, underwent a series of man-made demographic catastrophes – World War I, the Bolshevik Revolution, the 1932/33 famine linked to land collectivization, the massive deportations and executions of Stalin’s Great Terror, and World War II. This article assembles estimates of the demographic impact of these deadly events. In their absence, it is estimated that Ukraine’s hypothetical population would have been 87 million on the eve of independence in 1991, instead of its actual 52 million. Pre-independence demographic losses were episodic and driven by external forces. By contrast, since independence in 1991, Ukraine has experienced a sustained demographic crisis of its own making. Ukraine’s population declined from 52 million in 1990 to 45 million by 2013. Fertility, while it has recovered from its lowest point, remains at a TFR of about 1.5 – far below replacement. Emigration, although the greatest hemorrhage of young people in the 1990s is over, is still of concern. The loss of Crimea and the unsettled state of affairs in Southeastern Ukraine give further cause for concern.

Key words: social catastrophes, demographic consequences of catastrophes, demographic trends, demographic crisis.

Створена в IX столітті скандинавськими вікінгами (варягами), під орудою Києва первісна громада перетворилася на потужну єдину державу, відому як Русь, предтечу сучасної України. В 1240 році монголи пограбували Київ, завдавши Русі нищівної поразки, від якої вона так ніколи і не оговталася. У той же час Москва (князівство Московія), яка теж потрапила під монгольське управління, після двох століть відновила свою незалежність, щоб постати в якості найбільшої в світі континентальної імперії. Україна, навпаки, виявилася слабкою державою, оточеною потужними сусідами: Османською імперією на півдні, царською Росією, яку змінила Радянська Росія, на півночі і сході, Австро-Угорською імперією, наступником якої стала Німеччина, на заході.

Протягом століть Україна перебувала в центрі геополітичної боротьби між Росією і Османською Імперією: боротьби, кульмінацією якої була Кримська війна. Невдовзі під час Першої світової війни лінія конфлікту між кайзерівською Німеччиною і Росією пройшла через середину України. В наші дні Україна знову опинилася в центрі багатоголової геополітичної боротьби між Росією й Європою.

У першій половині XX століття Україна пережила ряд послідовних демографічних розворотів курсу, майже безпрецедентних у сучасній історії. Неповний список охоплює Першу світову війну, більшовицьку революцію, голод 1932–1933 рр., пов'язаний з колективізацією, репресії та депортації, організовані Сталіним та його спільниками, Другу світову війну і винищення, які проводив Гітлер і його спільники, а потім знову голод.

Названі події відбувалися безперервно, не залишаючи часу для демографічного відтворення. У цій статті розглянуто їх у хронологічному порядку, оцінено їхній вплив на державу. Хоча деякі з них, зокрема, Голодомор 1932–1933 рр., були докладно розглянуті в інших дослідженнях, ми будемо розглядати їх у сукупності в межах єдиної системи, щоб дослідити їх коротко- і довгострокові соціально-демографічні наслідки. На завершення, ми розглянемо актуальні демографічні проблеми, з якими стикається Україна: народжуваність нижче рівня відтворення, еміграція молоді, і досі нерегульована ситуація у південно-східних регіонах.

Хронологія подій і їх демографічні наслідки

У табл. 1 показані основні події сучасної історії України, пов'язані з великими втратами – війни і революції, техногенні катастрофи і стихійні лиха, – які пережила країна в період, що аналізується. Три події в цьому довгому списку виділяються високими людськими та матеріальними втратами: Перша світова війна, Голод 1932–1933 рр. (Голодомор) і Друга світова війна.

Перша світова війна. Перша світова війна була безпрецедентною за масштабами, тривалістю та рівнем використання деструктивних технологій. За приблизними підрахунками загальна кількість смертей військових від цієї війни складає 3,4 млн для Німеччини та її союзників і 5,0 млн для інших держав [1]. Для України цей конфлікт був особливо руйнівним. Лінія Східного фронту проходила приблизно через середину її території та пересувалася в залежності від ходу бойових операцій. Українці по обидві сторони фронту брали участь у братовбивчій війні. Укладання мирних угод призвело до розділення території України між чотирма державами: Радянським Союзом, який тільки народжувався, і який забрав лівову частку, Польщею, Румунією і Чехословаччиною. У табл. 2 наведено оцінку втрат населення.

Таблиця 1. Основні руйнівні події, які мали вплив на Україну в ХХ столітті

Подія	Роки
Російсько-Японська війна	1904–1905
Епідемія холери	1910
Перша світова війна	1914–1917
Більшовицька революція і громадянська війна	1917–1921
Голод	1921–1923
Великий голод (Голодомор)	1932–1933 з надлишковою смертністю, яка затягнулася до 1934
Насильницьке виселення з Радянської України	1930-ті
Великий терор	1937–1938
Друга світова війна	1939–1945
Примусове вербування робітників в Німеччину	1941–1944
Партизанські антинімецькі кампанії, комуністична і націоналістична	1941–1944
Партизанські антирадянські націоналістичні кампанії	1943–1952
Виселення з Західної України	протягом безпосередньо до- і повоєнних років
Депортація з Криму татар, вірмен, болгар та греків	1944
Ув'язнення в ГУТАБ (Головне управління таборів)	1923–1967; найбільше у 1934–1956
Втеча біженців на Захід до другої радянської окупації	1944–1945
Повоєнні переміщення населення між Польщею і Україною	1946–1947
Голод	1946–1947
Пряма еміграція до Сибіру і Казахстану	післявоєнна
Кампанія Хрущова по заселенню цілинних земель в азійських радянських республіках	у 1960-ті

Таблиця 2. Втрати в Першій світовій війні (тис. осіб)

Територія	Прямі втрати	Непрямі втрати	Всього
Російська Україна	1 153,5	1 033,1	2 186,6
Австро-Угорська Україна	372,6	270,6	643,2
Всього	1 526,1	1 303,7	2 829,8

Примітка: Прямі втрати – це смерті, які вважаються жертвами війни, непрямі втрати – це втрачені через війну народження, а також смерті, викликані війною.

Джерело: О.П. Рудницький, особиста інформація, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Київ.

Громадянська війна в Україні та її наслідки. Громадянська війна за участю армії більшовиків, війська білогвардійців під командуванням генерала Денікіна, українських борців за незалежність, і селянських анархістів-повстанців на чолі з Махно, вирувала до 1921 року, тобто довго після того, як більшовики прийшли до влади. Громадянська війна супроводжувалася голодом, викликаним поєднанням посухи та економічної нестабільності. Втрати від громадянської війни і голоду разом, за оцінками, складають: прямі – 2,9 млн, непрямі – 1,5 млн осіб [2, 3]. Нова економічна політика Леніна 1921–1927 рр. дала можливість дещо нормалізувати життя і відновити економіку, а політика українізації призвела до короткочасного відродження української культури. І те й інше було різко призупинене 1931 року сталінською радикальною політикою колективізації землі, індустріалізації, культурної «советізації» та масовими репресіями.

Великий голод 1932–1933 рр. Факт голоду 1932–1933 рр., відомий як Голодомор (голодна смерть) в українській і Великий голод у західній літературі, довго заперечував радянський політичний істеблшмент і протягом десятиліть ігнорували на Заході. Зараз йому усе більше надається увага на національному і міжнародному рівні. Перша публікація, яка привернула увагу міжнародної громадськості до Голодомору, це, імовірно, «Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом» американського советолога Роберта Конквеста [4]. Серед багатьох робіт, які з'явилися пізніше², треба особливо відзначити *Mortalité et causes de décès en Ukraine au XX siècle* [5] – збірку, яка містить роботи французьких, російських та українських демографів.

Голод 1932–1933 рр., викликаний колективізацією, мав місце в багатьох частинах Радянського Союзу, включаючи і власне Росію [6, 7]. Але український голод відрізняється за своїми масштабами і значною національною складовою. Голодомор є унікальним у тому, що він був мотивований і здійснений державою з метою придушення неспокійної України і знищення її селянства. На відміну від більш колективістського російського селянства з його традицією спільноти, українське селянство мало сильне почуття власності. Голод був здійснений шляхом послідовних конфіскацій зерна на експорт, інших продуктів харчування та посівного матеріалу [8, 9]. Саме розсудливе планування здійснення систематичних заходів для настання Великого Голоду і роблять його одним з найзловісніших епізодів в історії людства [10].

Оцінки прямих і непрямих втрат від Голодомору було неможливо проводити в умовах радянської державної таємниці та навмисної фальсифікації інформації, коли оприлюднення правдивих статистичних даних могло призвести до заборони займатись професійною діяльністю, ув'язнення, висилки в табори або до страти [11–15]. Тим не менш, копіткі дослідження істориків, таких як С.В. Кульчицький і С. Максудов, демографів із київського Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, інших вчених (INED у Франції, Гарвардський університет в США, Інститут Макса Планка в Німеччині, а також російські експерти) дозволи визначити правдоподібні діапазони загиблих (див. табл. 3).

Всі ці оцінки вимагають застережень, які виходять за рамки короткої статті, але вони сходяться в одному: втрати були масовими. Від чотирьох до п'яти мільйонів загинули, що складає приблизно 15 % 30-ти мільйонного населення Радянської України. Навіть голод, спричинений Великим стрибком Мао 1958–1962 рр., коли майже 36 млн китайців померли, був пропорційно м'якше (кількість загиблих становила 5 % відсотків від загальної чисельності населення Китаю, яке складало близько 700 млн осіб) [16].

² Зокрема дивись [7–9, 15, 19, 20, 23–25, 54–76].

Таблиця 3. Оцінка прямих і непрямих демографічних втрат, пов'язаних з Великим голодом 1932–1933 рр., млн осіб

Джерело інформації	Прямі втрати	Непрямі втрати	Загалом	Період часу
О.П. Рудницький і А.Б. Савчук (2013)	3,9	0,6	4,5	1932–1934
Р. Конквест (1986)	5,0			
С.В. Кульчицький (1989)	3,5			
С.В. Кульчицький (1990)			4,5–4,8	
С.І. Пирожков (1996)			5,8	1926–1939
С. Максудов (1989)			4,5	1927–1938
С.Г. Віткрофт (2001)	3,0–3,5			

Примітка: Прямі втрати – це смерті, а непрямі втрати – це втрачені народження, пов'язані з Великим голодом. Також мала місце масова еміграція у віддалені регіони Радянського Союзу, щоб втекти від голоду, але її важко підрахувати.

Великий терор. Роки виходу з голоду були позначені Великим терором Сталіна – з арештами, розстрілами і депортаціями [17–19]. Хохшільд [20, С. 128] підрахував: що найменше кожен восьмий в Радянському Союзі був заарештований, більшість з них були розстріляні або померли у в'язницях і трудових таборах системи ГУТАБ. Слугували мішенню заможні селяни («куркулі»), інтелектуальна і художня еліта, національно налаштовані українці і деякі національні меншини (зокрема, поляки, див. [21]). Терор досяг свого піку під час сталінських репресій у 1937–1938 рр., у ході яких у Радянському Союзі відбулося майже 700 000 страт [22, С. 107]. Кількість жертв в Україні була набагато вищою, ніж у іншими радянських республіках.

Друга світова війна. Кількість смертей військових у Другій світовій війні перевищила 4 млн осіб для держав нацистського блоку (держав осі) і 10 млн для союзних держав. Військові втрати тільки Радянського Союзу склали 8–9 млн осіб у порівнянні до приблизно 3,5 млн, втрачених Німеччиною. Кількість смертей громадянського населення Радянського Союзу, пов'язаних з війною, оцінюється числом від 16 до 19 млн осіб [1, С. 1328], більшість з них сталася в Україні. Колись чисельне єврейське населення значно скоротилося в ході «остаточного вирішення єврейського питання» нацистами.

Українське населення різко зменшилося через масові вбивства, мобілізацію в армію, відступ углиб Радянського Союзу, щоб уникнути німецької армії, примусове вербування на роботи до Німеччини, підпільний опір німецьким окупантам, а згодом і радянським військам. Перепис, який провела німецька адміністрація на території колишньої Радянської України, відома як Рейхскомісаріат, нарахував тільки 9 млн жителів [1, С. 1015] проти довоєнної чисельності в 31 млн. Ми повинні ставитись до цього перепису з недовірою, але наведена цифра не може бути вигаданою, враховуючи величезні втрати, про які написано вище. Перемога над нацистською Німеччиною не принесла миру в Україну. Тисячам радянських військовополонених і примусових робітників, серед яких було багато українців, не дозволили повернутися на батьківщину, а відправили в тюремні табори Сибіру за звинуваченням у державній зраді. Інших депортували, головним чином до Сибіру і Казахстану. Масштабні репресії не слабшали до самої смерті Сталіна в 1953 році.

Таблиця 4. Населення України по регіонах для окремих років 1941–1946 рр.

Регіони	Населення, тис. осіб			1945, в % до 1941	1946, в % до 1941
	1941	1945	1946		
Східний і Центральний	31 570	21 534	25 429	68	81
Західний	9 397	5 849	6 670	62	71
Загалом	40 967	27 383	32 099	67	78

Примітка: Розподіл на східні/центральні, західні регіони України відповідає кордонам до 1939 р.
Джерело: [23].

Ще один спосіб інтерпретувати демографічні втрати України в період війни – це порівняти кількість населення безпосередньо перед війною і після війни, як показано в табл. 4.

Голод 1946–1947 рр. У результаті посухи, довготривалих наслідків військової розрухи і неефективного управління економікою в 1946–1947 рр. в Україну знову повернувся голод. Кількість людських жертв від нього О.П. Рудницький та М.Б. Савчук [3] оцінюють у 900 тисяч смертей.

Інші зміни населення і втрати. У 1930–1933 рр. понад півмільйона українських селян були переселені в інші місця Радянського Союзу. Кількість в'язнів таборів ГУТАБу в 1929–1938 рр. оцінюють майже в 300 000. Навіть і після смерті Сталіна від 250 000 до 300 000 українців були переселені у відповідності з політикою заселення так званих цілинних земель у Казахстані, запровадженої Хрущовим. Табл. 5 показує інші демографічні зміни в Україні з 1927 по 1938 роки під час радянського режиму.

Таблиця 5. Чиста міграція сільського населення за категоріями, Україна, 1927–1938 рр., тис. осіб

Категорія руху	Період	Чиста міграція
Внутрішня міграція з сільських районів у міські	1927–1938	–3 388
Організоване переселення селян	1929–1930	–80
Вимушена еміграція селян	1929–1933	–576
Еміграція євреїв	1929–1938	–57
Ув'язнені ГУТАБ	1929–1938	–285
Виселення куркулів (кулаків) в райони розселення	1930–1933	–364
Переселення куркулів (кулаків) із Центральної Азії в Україну	1931	16
Переселення селян з Росії та Беларусі в Україну	1933–1934	138
Трудова еміграція з сільської місцевості	1935–1938	–170
Депортація поляків до Казахстану	1936	–60
Загальна чиста міграція сільського населення	1927–1938	–4 826

Джерело: [24].

Довгострокові демографічні наслідки

Динаміка населення. Табл. 6 представляє оцінки впливу довгострокових прямих і непрямих наслідків різних подій на народонаселення України станом на 2014 рік. Вони були розраховані з використанням методу, аналогічного застосованому Месле, Валленом і Андреевим [25]. Результати чітко вказують, що за ступенем негативного впливу Друга світова війна посідає перше місце, відповідаючи приблизно за 10 млн втрат населення станом на 2014 рік, на другому – Голодомор, з дефіцитом близько 5 млн осіб³. Більшовицька революція і Перша світова війна посідають третє і четверте місце за впливом на населення в межах кордонів України 2014 року, включаючи Крим.

Якою була б чисельність населення України, якби воно розвивалося тривалий час в умовах відсутності вказаних руйнівних подій? Рис. 1 і табл. 7 пропонують відповідь на це питання. Згідно з цими оцінками, гіпотетичне населення України в 1990 році, напередодні здобуття незалежності, мало складатися з 87,2 млн осіб, а не 51,9 млн, як це фактично було.

Таблиця 6. Оцінки гіпотетичних втрат населення України станом на початок 2014 року, внаслідок зазначених деструктивних подій

Подія	Втрати, млн	Втрати, % населення
Російсько-Японська війна (1904–1905)	0,01	0,02
Епідемія холери (1910)	0,2	0,8
Перша світова війна (1914–1917)	3,5	11,9
Більшовицька революція і громадянська війна (1917–1921)	3,9	13,3
Голод (1921–1923)	2,8	9,4
Великий голод – Голодомор (1932–1933)	5,0	16,9
Надлишкова смертність у Західній Україні протягом економічної кризи 1932–1936 рр.	0,4	1,4
Великий Терор (1937–1938)	0,02	0,1
Друга світова війна (1939–1945)	10,4	35,3
Голод (1946–1947)	1,5	5,1
«Криза смертності» (1969–1984)	1,7	5,8
Всього	29,4	100,0

Примітка: Для розрахунку очікуваної кількості населення для даного року були використані загальні методи проєкціювання вік/когорта. Коефіцієнти народжуваності і смертності були розраховані за методом інтерполяції між некризовими роками.

Джерело: Розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

³ Т. Снайдер [22, С. 20] писав, що в роки, коли Гітлер і Сталін були при владі, в Україні було знищено більше людей, ніж де-інде в «кривавих землях» (його власний драматичний термін для території, в яку входять Україна, Польща, Беларусь, Росія, Балтія), або в Європі, або в світі. Це не означає, що інші країни і національності не постраждали. За словами Федотова [84, С. 279], при Сталіні «Росія пережила один з найстрашніших етапів своєї Голгофи». Хохшідл [20, С. 128] назвав неймовірними вбивчі наслідки сталінської соціальної інженерії: «Протягом всієї історії люди періодично вбивали людей інших країн, рас і релігій. Але масове вбивство громадян своєї країни траплялося набагато рідше. Як країна може зробити це з собою?».

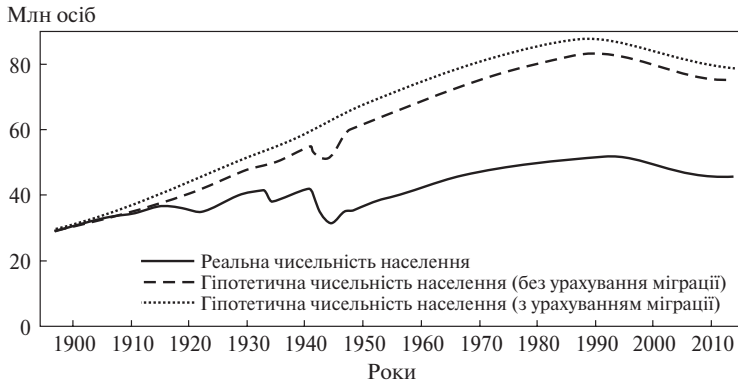

Рис. 1. Трасекторії реальної і гіпотетичної чисельності населення з врахуванням міграції та без неї, Україна, 1897–2014 рр., млн осіб

Примітка: у якості реального населення використані дані щодо постійного населення; гіпотетичне розраховано за умови, що не було б втрат, наведених у табл. 6.

Джерела: оцінки та прогнози Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, зроблені на основі даних Державної служби статистики України [26].

Рис. 2 виокремлює втрати населення від подій, зазначених у табл. 6, і міграцію за віком і статтю. Світле ядро піраміди відображає фактичне населення на початок 2014 року за віком і статтю. Два затінених ядра показують гіпотетичне населення за відсутності подій, перерахованих у табл. 6. Статевий дисбаланс, який виник у результаті Другої світової війни, був особливо великий і мав значний вплив на кількість шлюбів і народжуваність. А.Л. Перковський і С.І. Пирожков [23, С. 18] наводять приклади. У 1946 році на кожні 100 жінок у віці 18–29 років (народження 1917–1928 рр.) було всього 36 чоловіків. Брак чоловіків унеможливив відновлення довоєнного (1941 р.) рівня народжуваності.

Сільське та міське населення. Примусова індустріалізація і колективізація земель були основними чинниками, відповідальними за зміну географічного розподілу населення. Великий голод та Друга світова війна були особливо руйнівними в сільській місцевості, але політика агресивної індустріалізації та міграція в міста України з Росії та інших радянських республік також були значущими. Табл. 8 показує кількість міського і сільського населення у роки переписів.

Таблиця 7. Реальне і гіпотетичне населення України в 1990 р., млн осіб

Показник	Чоловіки	Жінки	Всього
Реальне населення	23,8	27,7	51,6
Втрати від катастроф	16,3	14,8	31,1
Гіпотетичне населення за відсутності міграції	40,1	42,5	82,6
Втрати від міграції	2,3	2,3	4,6
Гіпотетичне населення	42,4	44,8	87,2

Джерело: дані Державної статистичної служби України та [26].

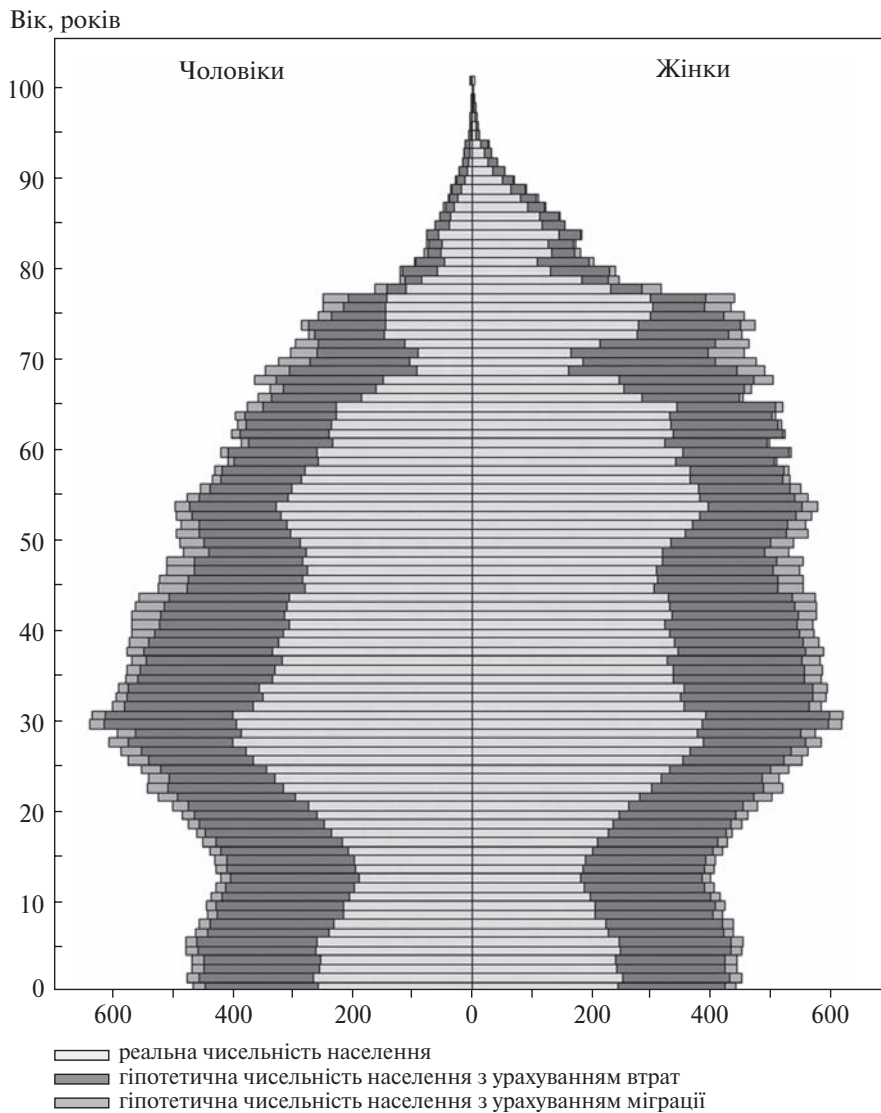

Рис. 2. Статеві-вікова піраміда реального і гіпотетичного населення, Україна, 2014 рік (тисяч осіб)

Джерело: те ж що і в рис. 1.

Етнічний склад. Табл. 9 показує зміни в етнічному складі України в 1897–2001 рр., поєднуючи дані переписів, проведених у Російській імперії в 1897 році і в Австро-Угорській імперії в 1900 році. Події, які ми розглядаємо, зокрема, Великий голод 1932–1933 рр. та Друга світова війна, в поєднанні з советизацією України, серйозно змінили етнічний склад населення. Частка росіян, яка була відносно низькою і постійно складала 8 відсотків у роки до Голодомору, зросла удвічі (до 17 % протягом наступної чверті століття, згідно з переписом 1959 року, і досягла максимуму (22 % у переписі 1989 року. Порівняння росту української та російської популяції особливо показове. Етнічне українське населення збільшилося з 28,6 млн осіб згідно з переписом

Таблиця 8. Міське і сільське населення, Україна, переписні роки, 1897–2001 рр.

Перепис	Населення, тис. осіб			Міського населення, %
	Міське	Сільське	Всього	
1897	3 716,1	25 144,0	28 860,0	12,9
1900	5 495,6	30 404,0	35 899,6	13,3
1926	9 835,0	30 851,6	37 686,6	18,1
1939	13 569,0	26 899,8	40 468,8	33,5
1959	19 147,4	22 721,6	41 869,0	45,7
1970	25 688,6	21 437,9	47 126,5	54,5
1979	30 511,5	19 243,1	49 754,6	61,3
1989	34 578,6	17 119,1	51 706,7	66,9
2001	32 574,4	15 882,7	48 457,1	67,2

Примітка: у сучасних кордонах, включаючи Крим.

Джерело: Державна служба статистики України, Всеукраїнський перепис населення 2001 р.

1926 року до 37,4 млн згідно з переписом 1989 року, збільшення склало 31 % відсоток. За той же період російське населення збільшилося з 3,2 млн осіб до 11,3 млн, це майже чотирикратне збільшення. Показово, що русифікація України, яка тривала за радянських часів, була скасована лише зі добуттям Україною незалежності. За даними перепису 2001 року, чисельність українців складала 37,5 млн, а чисельність росіян – 8,3 млн. Етнічне українське населення залишалось стабільним, а російського населення стало менше на чверть. Це не було, однак, результатом масового від'їзду російської меншини у відповідь на падіння статусу після здобуття незалежності; спрацювали, принаймні, ще три фактори. По-перше, переважно російськомовні східні промислові регіони, Донецьк і Луганськ, характеризувалися особливо низькою народжуваністю та високою смертністю. По-друге, через те, що економічна ситуація в Україні погіршилася, мала місце широка економічна еміграція (українців, а також росіян). По-третє, в процесі етнічної реідентифікації, цілком можливо, що багато змішаних російсько-українських сімей самоідентифікувалися як українські.

Довоєнна чисельність єврейського населення України оцінювалася в 2,7 млн осіб. Перепис 1959 року нарахував 840 300 осіб, що дає можливість припустити, що кількість євреїв в Україні, які пережили німецьку окупацію, більша, ніж прийнято вважати. Багато хто втік від німецької окупації, відступивши вглиб Радянського Союзу, а після визволення України повернувся в свої домівки. З падінням Радянського Союзу, і в роки, що безпосередньо передували цій події, багато євреїв емігрували до Ізраїлю, Західної Європи і США. Незалежність прискорила масовий від'їзд: кількість єврейського населення знизилася з 486 000 у 1989 році до 103 600 за переписом 2001 року. Втрати єврейського населення в Україні, викликані Другою світовою війною і подальшою еміграцією, проаналізували Л. Фінберг [28] і М. Тольц [29].

Інші етнічні групи в Україні також або зникли, або їх чисельність різко скоротилася. Багато етнічних німців було репатрійовано до Німеччини після пакту Молотова–Ріббентропа в 1939 році, але ще більше було депортовано до Сибіру.

Таблиця 9. Етнічний склад населення України (тис. осіб), окремі роки 1897–2001 рр.

Етнічна група	1897–1900		1921–1926		1959		1979		1989		2001	
	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%
Всього	29 387,4	100,0	38 569,0	100,0	41 869,0	100,0	49 709,3	100,0	51 449,5	100,0	48 240,9	100,0
Українці	21 100,0	71,8	28 625,6	74,2	32 158,5	76,8	36 489,0	73,6	37 370,4	72,0	37 541,7	77,8
Росіяни	2 401,0	8,1	3 164,8	8,2	7 091,3	16,9	10 471,6	21,1	11 340,2	22,0	8 334,1	17,3
Євреї	2 615,3	8,9	2 491,9	6,5	840,3	2,0	634,2	1,3	486,0	0,9	103,6	0,2
Поляки	1 255,9	4,3	2 191,9	5,7	363,3	0,9	358,3	0,5	218,9	0,4	144,1	0,3
Німці	616,9	2,1	624,9	1,6	23,1	0,1	34,1	0,1	37,9	0,1	33,3	0,1
Румуни	419,4	1,4	454,4	1,2	241,6	0,6	293,6	0,6	324,5	0,6	151,0	0,3
Молдавани					100,9	0,2	121,8	0,2	134,7	0,3	258,6	0,5
Греки	100,2	0,3	120,7	0,3	104,4	0,2	104,1	0,2	98,6	0,2	99,9	0,2
Болгари	188,3	0,6	223,1	0,6	219,4	0,5	238,2	0,5	232,8	0,5	204,6	0,4
Білоруси	122,1	0,4	85,7	0,2	290,9	0,7	406,1	0,8	439,9	0,8	275,8	0,6
Чехи і словаки	34,4	0,1	84,2	0,2	28,5	0,1	19,3	0,0	17,2	0,1	12,3	0,0
Угорці	108,3	0,4	123,3	0,3	149,2	0,4	164,4	0,3	163,3	0,3	156,6	0,3
Кримські татари	195,1	0,7	179,1	0,4	0,0	0,0	6,6	0,0	44,0	0,1	248,2	0,5
Вірмени	15,5	0,1	21,1	0,1	28,0	0,1	38,6	0,1	60,0	0,1	99,9	0,2
Гагаузи	22,1	0,1	22,1	0,1	23,5	0,1	29,4	0,1	32,0	0,1	31,9	0,1
Інші	151,8	0,5	131,0	0,3	145,2	0,3	209,5	0,4	362,3	0,7	545,3	1,1

Примітка: у сучасних кордонах, включаючи Крим. Дані за 2001 рік на основі постійного населення. У 2001 р. було зареєстровано: татар – 73,3 тис. осіб; ромів – 47,6 тис. осіб; азербайджанців – 45,2 тис. осіб; грузин – 34,2 тис. осіб.

Джерело: Вибрані дані з переписів Російської імперії, 1897; Австро-Угорської імперії, 1900; Польщі, 1921; Румунії, 1930; і переписів СРСР 1926, 1959, 1979, 1989 рр. Див [27]. Дані перепису населення України 2001 року.

Також в 1944 році з Криму були депортовані практично всі кримські татари, вірмени, болгари, греки під тим приводом, що вони під час війни співпрацювали з німецькими окупантами. Складнішою була доля польської меншини [30, 22, 31]. У 1943–1944 рр. проводилися етнічні чистки польських поселенців у Волинській області України, і новий польський комуністичний уряд в 1946–1947 рр. депортував українців з їхніх споконвічних земель Засяння (Za Siania) і Лемківщини в регіони, які перейшли до Польщі від Німеччини наприкінці війни.

Дотепер ми мали справу з демографічними наслідками катастроф, які, хоча й відбувалися близько одна до одної в часі і просторі, тим не менш, є окремими. У наступному розділі ми звернемося до демографічних наслідків більш широкої і тривалої кризи, що відбувалася після здобуття незалежності.

Демографічна криза в Україні після здобуття незалежності

З моменту унезалежнення від Радянського Союзу в 1991 році, Україна вступила до нової фази демографічного спаду (дані табл. 10 ілюструють зниження чисельності населення за рахунок природного скорочення з 1991 р.). Народжуваність, яка зменшувалась протягом радянського періоду, продовжила падіння в перші роки незалежності, і дійшла до 8 народжень на 1000 населення у 2000 році. Після того вона трохи збільшилася, але залишається низькою: близько 11 народжень на 1000 населення. Водночас, за європейськими стандартами, смертність залишається високою внаслідок нездорового способу й незадовільних умов життя, у т.ч. забруднення довкілля, що є спадщиною радянської індустріалізації, та неефективної пострадянської системи охорони здоров'я. Очікувана тривалість життя при народженні в останні роки в Україні становить близько 66 і 76 років, відповідно, для чоловіків і жінок, — нижче від західноєвропейських стандартів приблизно на 10 років. Причини високої смертності взагалі та надлишкової чоловічої смертності, зокрема, були проаналізовані багатьма демографами [5, 32–36]. Так, зловживання алкоголем, куріння і стреси різко скоротили термін життя чоловіків⁴ [37–40]. Природний приріст населення перетворився з позитивного в роки до незалежності на негативний і склав близько –0,5 % на рік.

За офіційними даними (табл. 10), в останні два десятиліття з країни виїхало більше мільйона українців (нетто), назавжди чи тимчасово — ще буде видно, в першу чергу для роботи в західних країнах або в Російській Федерації⁵. Через негативний природний приріст і збільшення еміграції, населення України скоротилося з 52 млн у 1990 році до 45 млн в 2014 році. Якщо ці тенденції не зміняться, скорочення населення України буде дуже значним. За поміркованим сценарієм, який розробив Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, прогнозується падіння чисельності населення до 38,9 млн до 2050 року. За середнім (м'яким) сценарієм, розробленим відділом народонаселення Організації Об'єднаних Націй, населення України буде налічувати 33 млн в 2050 році; за найгіршим сценарієм воно може зменшитися до 29 млн.

⁴ Було підраховано [46], що алкоголь винен у 27 % усіх смертей чоловіків і лише 4 % смертей жінок можна віднести на його рахунок. Усунення зловживання алкоголем може підвищити тривалість життя чоловіків на 4.5 років, а жінок тільки на 2,2 роки. Куріння, за оцінками, є причиною 20 % смертей чоловіків і 1 % смертей жінок. Розрив в очікуваній тривалості життя у чоловіків і жінок складає близько 5 років на заході і 11 років в Україні.

⁵ Оцінка міграції є концептуальною і методологічною проблемою. Але неофіційні оцінки, які заслуговують сна довіру, кількість вказують на 2–3 млн українців, які шукають роботу за кордоном.

Таблиця 10. Чисельність наявного населення України, природний приріст та сальдо міграції (тис. осіб), 1991–2014 рр.

Рік	Наявне населення	Природний приріст ^а	Сальдо міграції ^б
1991	51 944,4	-39,1	151,3
1992	52 056,6	-100,3	287,8
1993	52 244,1	-184,2	54,5
1994	52 114,4	-243,1	-142,9
1995	51 728,4	-299,7	-131,6
1996	51 297,1	-309,5	-169,2
1997	50 818,4	-311,6	-136,0
1998	50 370,8	-300,7	-152,0
1999	49 918,1	-350,0	-138,3
2000	49 429,8	-373,0	-133,6
2001	48 923,2	-369,5	-152,2
2002 ^с	48 457,1	-364,2	-33,8
2003	48 003,5	-356,8	-24,2
2004	47 622,4	-334,0	-7,6
2005	47 280,8	-355,9	4,6
2006	46 929,5	-297,7	14,2
2007	46 646,0	-290,2	16,8
2008	46 372,7	-243,9	14,9
2009	46 143,7	-194,2	13,4
2010	45 962,9	-200,5	16,1
2011	45 778,5	-162,0	17,1
2012	45 633,6	-142,4	61,8
2013	45 553,0	-158,7	31,9
2014 ^д	45 426,2	-166,4	22,6

Примітки: а – різниця між народжуваністю і смертністю; б – різниця між імміграцією та еміграцією; с – перепис населення 2001 р.; д – населення Криму враховане. Населення Криму 2014 р. оцінюється в 2353,1 тис. осіб.

Джерело: Державна служба статистики України.

Найбільш важливим фактором поточного зниження чисельності населення є низька народжуваність [41–44]. За цей період сумарний коефіцієнт народжуваності зменшився удвічі: з 2,1 в 1988 році до 1,1 у 2001 році, при чому рівень народжуваності за віком жінок вікових груп 15–26 і 27–49 років знижується приблизно в однаковому темпі. Потім сумарний коефіцієнт народжуваності неухильно зростав до 1,5 в 2013 році, тому що народжуваність жінок у віці 15–26 років вирівнялася, а народжуваність жінок у віці 27–49 років зростає. Кількість народжень другого і третього порядку зростає різко. Деякі з них фактично є народженнями, які були відкладені протягом періоду найгіршої економічної кризи. Також, імовірно, відіграє роль збільшення грошової до-

помоги при народженні дитини; однак, це рішення набуло чинності тільки в 2006 році, в той час як початок зростання народжуваності датується 2001 роком⁶.

Низька народжуваність в Україні особливо вражає, враховуючи той факт, що загальний коефіцієнт народжуваності до Першої світової війни був близько 50 на 1000 осіб населення. Хоча смертність була також високою, (близько 25 смертей на 1000), чисельність населення зростала вражаючими темпами – 2,5 % на рік. Згідно з переписом Російської імперії 1897 року, середня кількість дітей на одну жінку складала близько восьми. Навіть у 1926 році загальний коефіцієнт народжуваності в Україні складав 42 на 1000 осіб населення, з'являлося більше дітей, у Німеччині чи Великій Британії, з удвічі більшим населенням, але з загальним коефіцієнтом народжуваності 18,6 і 16,7, відповідно. Завдяки своїй високій плодючості Україна змогла відновити сукупні втрати населення під час Першої світової війни і більшовицької революції (близько 7 млн осіб) за період трохи більше, ніж десятиліття.

Висока народжуваність була закладена у моделях шлюбу і звичаях [45]. Моделі шлюбу були пов'язані з успадкуванням землі: неподільність сімейних господарств у Західній Європі (старший син є єдиним спадкоємцем) на відміну від подільності на число спадкоємців в Україні. У західних країнах брати і сестри, виключені зі спадку, часто залишалися одинаками, таким чином провокуючи скорочення народжуваності. В Україні право успадкування було ширшим, при цьому перевага надавалася молодшому синові, який успадковував батьківський дім. Незважаючи на колективізацію землі в 1932–1933 рр., деякі особливості традиційного шлюбу, значною мірою універсальні і старовинні, вижили. Історичні тенденції народжуваності в Україні ілюструють рис. 3 і 4.

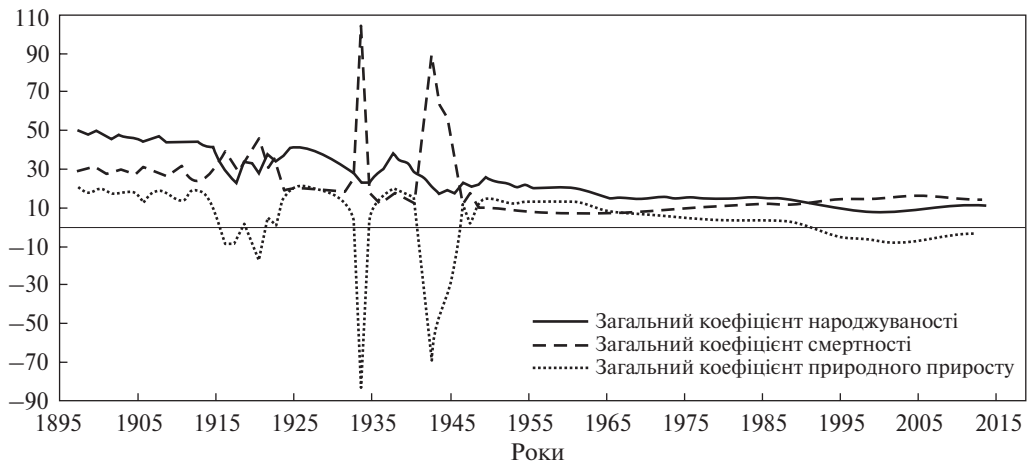

Рис. 3. Коефіцієнти народжуваності, смертності і природного приросту (на 1000 осіб населення), 1987–2013 рр. (сучасні кордони, включаючи Крим)

Джерело: Державна статистична служба України.

⁶ Стратегія демографічного розвитку України на 2005–2015 рр. (Постанова Кабінету Міністрів України № 879), була прийнята в червні 2006. Як свідчить досвід Росії [85], фінансове стимулювання народжуваності має тільки короткочасний позитивний вплив.

Сімейне підґрунтя родючості в Україні ослабло (див. табл. 11). Частка жінок, які в віці 20–24 років ще не були одружені, складала 31,5 % в 1926 році і 29,3 % в 1989 році, і стрибнула до 45,8 % в 2001 році і 57,1 % в 2013 році. Середній вік вступу до першого шлюбу для жінок виріс з 21,7 років у 1989 до 24,9 років у 2013 році. Розлучення і співжиття без шлюбу також знаходяться на підйомі. Багато чоловіків та дружин емігрували у пошуках роботи, що призвело до тривалого періоду життя окремо, відтермінування дітородження, а в деяких випадках до розлучення. Еміграція молодих одиноких осіб порушила традиційні шлюбні моделі. Важке економічне становище, безробіття і низька заробітна платня сприяють низькій народжуваності [44]. У той же час, мабуть, найменш зрозумілий фактор зниження народжуваності – дезорієнтація внаслідок розпаду Радянського Союзу, після якого почалося зростання всіх видів соціальних патологій: маргіналізації, вживання наркотиків та алкоголізму, ВІЛ / СНІД, безпритульності, відмов від дітей тощо [46].

При поясненні тенденції народжуваності в Україні треба взяти до уваги ще два фактори. Одним з них є «контрацептивна революція» [47], після якої безпечні і надійні сучасні методи контрацепції замінили радянську епоху серійних абортів – це втішне явище, навіть якщо воно призводить до подальшого зменшення народжуваності⁷. Іншим фактором є Другий демографічний перехід (ДДП) [48, 49], хоча ми не вважаємо, що в Україні він мав велике значення. Найвні зовнішні характеристики ДДП, а саме: зниження кількості шлюбів та підвищення кількості розлучень і дітороджень поза шлюбом. Деякі сегменти українського суспільства, зокрема, київська міська еліта, скористалися розширенням можливостей, більшою особистою автономією та емансипацією, які виникли в результаті розпаду радянської системи. Вони явно кандидати на ДДП. Але більшість українців почували тільки моральний розлад і психологічну травму, тому що їх викинули з комфортного світу безпечної та стабільної зайнятості у злиденне існування, що могло сприяти зниженню кількості шлюбів, розлученням, дітородженням поза шлюбом, а також зниженню шлюбної плодючості так само ефективно, як може ДДП. Ми вважаємо, що останні тенденції народжуваності в Україні більше відображають обмеженість умов, ніж вільний вибір.

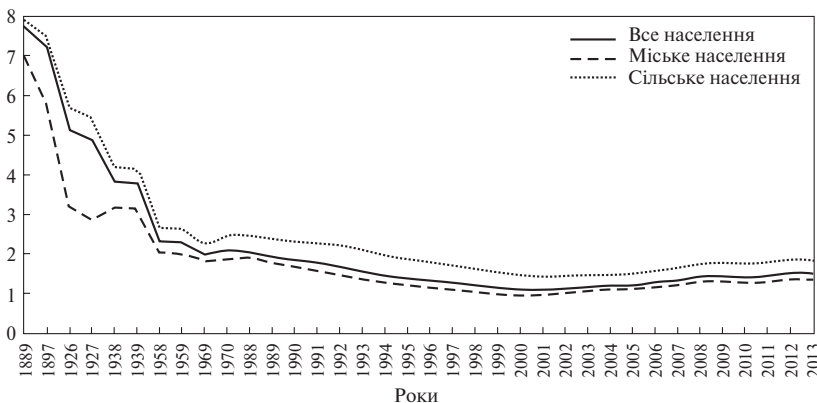

Рис. 4. Загальний коефіцієнт фертильності, сільська і міська місцевості, окремі роки, 1889–2013 рр. (шкала років, що передують 1988, стиснута)

Джерело: [42].

⁷ Кількість абортів на 1000 жінок дітородного віку (15–49) знизилася з 58,2 у 1995 р. до 13,2 у 2013 р. Співвідношення абортів з пологами (включаючи мертвонародження) за той же період різко зменшилося зі 150,1 до 29,6.

Таблиця 11. Показники, пов'язані зі шлюбом, Україна, вибрані роки, 1897–2013 рр.

Показник	1897	1926	1959	1989	2001	2013
Загальний коефіцієнт шлюбності (на 1000 осіб населення)	8,8	12,1	11,6	9,6	6,4	6,7
Середній вік вступу в перший шлюб:						
жінки	19,5	п. а.	24,9	21,7	22,8	24,9
чоловіки	20,5	п. а.	26,9	23,6	25,4	27,4
Відсоток людей у віці 20–24, які не були одруженими:						
жінки	32,2	31,5 ^a	п. а.	29,3	45,8	57,1 ^b
чоловіки	57,7	53,5 ^a	п. а.	58,3	73,1	85,3 ^b
Кількість розлучень (на 100 шлюбів)	2,3 ^c	12,9 ^c	10,2 ^c	39,6	58,6	54,2
Кількість позашлюбних дітей у відсотках до всіх народжень	1,6 ^c	2,0	11,8 ^c	10,8	18,0	22,1

Примітка: *a* – згідно з переписом 1926 року; *b* – згідно з Обстеженням умов життя домогосподарств 2013 року; *c* – на основі оцінок О.П. Рудницького, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Київ; п. а. = немає в наявності.

Обговорення

Протягом першої половини ХХ століття Україна пережила ряд демографічних катастроф, майже безпрецедентних в історії. Вона витримала їх багато в чому завдяки високій народжуваності, а зараз сама створює демографічну кризу. Навіть враховуючи той факт, що народжуваність пройшла найнижчий рівень і почала відновлюватися, а еміграція сповільнюється, важко уявити майбутнє, в якому чисельність населення України перестане знижуватися. Навіть вікова структура свідчить про інше, хоча і в помірному темпі. Доречно процитувати знамените питання Леніна: «Що робити?» Є три можливі шляхи покращення ситуації: зменшувати кількість молодих людей, зацікавлених залишити Україну, збільшити народжуваність, поліпшити стан здоров'я (особливо чоловіків). Останнє є бажаним, незалежно від впливу на чисельність населення, тож не будемо на цьому зупинятись.

Уповільнення еміграції має політичні та економічні аспекти. Якщо політична ситуація нормалізується і потенціал економічного зростання України зможе бути реалізований, сили чинників, що спонукають до еміграції, послабшають. Масовий від'їзд 1990-х років закінчився. Приклад Польщі є гарним, і економічно успішним, але Польща витратила майже 20 років, щоб зменшити еміграцію до прийняттого рівня. А тим часом ця країна має користь від напливу іммігрантів з країн колишнього Радянського Союзу, зокрема України. Угода між Україною та ЄС про асоціацію, підписана в червні 2014 року і супутня Поглиблена та всеосяжна угода про вільну торгівлю, реалізація якої під тиском Росії відкладена до грудня 2015 року, можуть виявитися як благом, так і злом з точки зору еміграції.

З одного боку, ці угоди будуть стимулювати покращення добробуту, хоча й не таке значне, як стверджують у Брюсселі. З іншого боку, враховуючи різницю в рівні життя, економіка ЄС, хоч і структурно слабка, буде являти собою сильний фактор притяг-

нення для молодих українців. У Європі існує потреба в іммігрантах для зміцнення ринку праці та податкової бази, тому, намагаючись впоратися з великомасштабною імміграцією з Африки і арабського світу, Європа може знайти імміграцію зі Сходу привабливим варіантом, попри зневажливі жарти про польських (або українських) сантехніків.

Обережна точка зору є така, що повернення до рівня народжуваності, достатнього для відтворення даного контингенту населення, буде повільним і важким, якщо це взагалі можливо. Норма – одна дитина на сім'ю, – яка є радянською спадщиною для міського населення, глибоко вкорінилася, її зрушення потребує зміни ставлення серед молодих когорт. Можливо, наявний низький рівень народжуваності все ще відображає відтермінування (пов'язане зі шлюбом і народжуваністю у шлюбі), яке виникло в період економічного хаосу 1990-х років і закріпилося в результаті довгострокових структурних соціальних та економічних змін. Цей фактор може затримати перспективу поступового відновлення певної когорти населення. У Західній Європі є ознаки того, що норма у дві дитини залишається стійкою [50], і що народжуваність когорти знаходиться на підйомі [51]. У цьому питанні з'являються нові теорії [52, 53], які відповідають потребам довгострокового відтворення населення. Але ці нові теорії мають своїм важливим елементом зростання гендерної рівності, зокрема, в сім'ї. Жінки в Україні, як і раніше, майже повністю відповідають за домашнє господарство, а наявність доступних дитячих установ скоротилася. Дані із Західної Європи показують, що стимулювання народжуваності може мати деякий вплив, особливо якщо доповнюється сильною політикою гендерної рівності, як у Швеції, і підтримується довгостроковими зобов'язаннями з боку політичних та інтелектуальних еліт, як у Франції. Але така політика має супроводжуватися зусиллями зробити дітонародження привабливим для жінок і змінити ставлення до них чоловіків. В Україні не тільки не вистачає необхідних економічних ресурсів для цього, ці зусилля суперечать соціальній етиці, в якій вже давно закріпився «потрійний обов'язок» жінок як робітників, дружин, матерів.

Наостанок потрібно згадати тривалі воєнні події в регіоні: Україна розташована в Євразійському районі нестабільності, тож конфлікти триватимуть і надалі. Великі держави, як і природа, не терплять порожнечі, панічні видіння етнічної дезінтеграції та насильницького конфлікту легко додати до тверезого демографічного прогнозу. Але це всього лише припущення. Протистояння з Росією може стати замороженим конфліктом (як у Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії), який дратує дипломатів, витягуючи енергію і ресурси, але не заважає політичному і економічному прогресу за межами виключених зон. Росія, анексувавши Крим, може втратити апетит до Донецька і Луганська. Занадто часто на Заході не беруть до уваги, що Москва повинна турбуватися про реакцію важливих стратегічних і економічних союзників з великими російськими меншинами, таких як Беларусь і Казахстан. І, напевно, найголовніше зараз вже занадто пізно для України зупинити рух в Європу.

Примітки та подяки. *Ця робота почасти є доопрацьованими та уточненими висновками, викладеними співавтором Олександром Гладуном у статті «Гіпотетичні оцінки втрат населення в Україні», яка була опублікована українською мовою в журналі «Демографія та соціальна економіка» (2013. – № 2 (20). – С. 147–155).*

Автори висловлюють подяку Омеляну Рудницькому з Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за надані статистичні матеріали,

включаючи неопубліковані оцінки зі своїх особистих архівів. Автори вдячні Томасу Фрейку і Ландісу МакКелеру за коментарі та редакційні правки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Davies, N. 1996. *Europe: A History*. Oxford and New York: Oxford University Press.
2. Rudnytskyi, O.P. «1990. «Demografichni naslidky holodu 1932–1933 rokov v Ukrainiskii RSR» [Demographic consequences of the 1932–1933 famine in the Ukrainian SSR], in *History of Economic Thought*, pp. 22–26] (in Ukrainian).
3. Rudnytskyi, O.P. and A.B. Savchuk. 2013. «Holod 1932–1933 rokov v Ukraini u demografichonomu vymiri,» in *Holod v Ukraini u pershii poplovyini XX stolittia : prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Materialy mizhnarodnoi konferentsii 2013* [The 1932–1933 famine in Ukraine in the demographic dimensions, in *Famine in Ukraine in the First Half of the Twentieth Century: Causes and Consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Contributions to the International Scientific Conference*] Kyiv 20–21 November.
4. Conquest, R. 1986. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*. London: Arrow Books.
5. Meslé F. and J. Vallin, with contributions by V. Shkolnikov, S. Pyroshkov and S. Adamets. 2003. *Mortalité et causes de décès en Ukraine au XXe siècle*. Paris : INED (Les cahiers de l'INED, n° 152).
6. Wheatcroft, S.G. 2001. «O demograficheskikh svidelstvakh tragedii sovetskoy derevni v 1931–1933 g.» [Demographic evidence of the tragedy of the Soviet village in 1931–1933], in V. Danilov, R. Manning, and L. Viola (eds.). *Tragediya sovetskoy derevni. kollektivizatsiya i raskulachivaniye : dokumenty i materialy. [Tragedy of the Soviet village: Collectivization and dekulakization: Documents and materials]*, Vol. 3. Moscow: ROSSPEN, pp. 866–887 (in Russian).
7. Wheatcroft, S.G. and A. Garnaut. 2013. «Poteri naseleniya v otdelnykh raionakh SSSR (1929–1934),» osobennoe polozhenie Ukrainy [Population losses in selected regions of the USSR (1929–1934), specific situation of Ukraine], *Ukrainian Institute of National Memory*, Kyiv, (in Russian).
8. Smolii, V. A. (ed.) 2003. *Holod 1932–1933 rokov v Ukraini: prychny ta naslidky* [Famine in 1932–1933 in Ukraine: Causes and consequences]. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukrainian).
9. Boriak, T. 2012. «Prodovolcha dopomoha Kremlya yak instrument Holodomoru v Ukraini» [Kremlin food aid as an instrument of the Holodomor in Ukraine], in K. C. Berkhoff, A. Podolskyi, and M. Tiahly (eds.), *Zlochyny Totalitarnykh Rezhymiv v Ukraini: Naukovyi ta Osvitnyi Pohliad* [Crimes of Totalitarian Regimes in Ukraine: Scholarly and Educational Perspectives]. Kyiv: Center for Holocaust and Genocide Studies of the Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, pp. 10–33 (in Ukrainian).
10. Smil, V. 2008. *Global Catastrophes and Trends: The Next Fifty Years*. Cambridge, MA: The MIT Press.
11. Tolts, M. 1989. «Repressirovannaja perepis» [Repressed census], *Rodina* 11: 56–61 (in Russian).
12. Tolts, M. 1995. «The Soviet censuses of 1937 and 1939: Some problems of data evaluation,» paper presented at the International Conference on the Soviet Population in the 1920s and 1930. University of Toronto, 27–29 January.
13. Volkov, A.G. 1990. «Perepis naseleniya S.S.S.R. 1937 goda» [Census of the USSR in 1937]. Vol. 3–5, part II. Moscow: Informtsentr Goskomstata S.S.S.R. (in Russian).
14. Poliakov, Y.A. 2007. *Vsesoyuznaya perepis naselenija 1937 goda. [All Union Census of the USSR in 1937]*. Moscow: ROSSPEN (in Russian).
15. Boriak, H. 2008. «Population losses in the Holodomor and the destruction of related archives: New archival evidence,» *Harvard Ukrainian Studies* 30 (1–2): 199–215.
16. Ó Gráda, C. 2011. «Great leap into famine: A review essay,» *Population and Development Review* 37 (1) 191–202.
17. Platunov, N.I. 1976. *Pereselencheskaya politika Sovetskogo gosudarstva i jeho osushchestvlenie v SSSR (1917–1941)* [Migration Policy and its Implementation in the USSR (1917–1941)]. Tomsk State University (in Russian).
18. Kokurin, A. and N. Petrov. 2000. «Gulag: Struktura i kadry» [Gulag: Structure and staff]. *Svobodnaya mysl* 3: 105–123 (in Russian).
19. Vishnevskiy, A.G. 2005(2006). «Demografichiskie poteri ot politicheskikh repressii,» in *The Twentieth Century's Demographic Catastrophes. Demographic Modernization of Russia, 1900–2000*. Under editorship of A. G. Vishnevskiy, New Edition, 2006 (in Russian).

20. Hochschild, A. 1994. *The Unquiet Ghost: Russians Remember Stalin*. Viking.
21. Stronskyi, G. 2011. «Proshchai Ukraina» [Goodbye Ukraine]. On 75th anniversary of the deportation of Poles from Ukraine to Kazakhstan. *Dzerkalo Tyzhnia*, October 8 (in Ukrainian).
22. Snyder, T. 2010. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books.
23. Perkovskiy, A. and S. Pyroshkov. 1990. «Demohrafichni vtraty Ukrainskoi RSR u 40-vi roky» [Demographic losses in Ukraine in the 1940s], *Ukrainian Historical Journal* 2: 15–25 (in Ukrainian).
24. Rudnytskyi, O., N. Levchuk, O. Wolowyna, P. Shevchuk, and A. Kovbasiuk. 2015. «Demography of a man-made human catastrophe: the case of massive famine in Ukraine 1932–1933,» *Canadian Studies in Population* 42 (1–2): 53–80.
25. Meslé, F., J. Vallin and E. Andreev. 2014. «Demographic consequences of the Great Famine, then and now,» in A. Graziosi, L.A. Hajda, and H. Hryn (eds.), *After the Holodomor: The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine*. Harvard Ukrainian Research Institute Publications, Harvard University Press.
26. Gladun, O.M. 2013a. «Otsinky hypotetychnykh vtrat naselennia Ukrainy za period 1897–2012» [Estimates of hypothetical population losses in Ukraine for the period 1897–2012], *Demography and Social Economy* 2(20): 147–154 (in Ukrainian).
27. Naulko, V. and S. Rapawy. 1999. «Nationality and linguistic change in Ukraine,» *Ukrainian Quarterly* LV(2).
28. Finberg, L. 2005. *Entsiklopediia Yevreistva Ukrainy [Encyclopedia of Jewish People in Ukraine]*. <http://www.judaica.kiev.ua/programs/EnciclopCont.htm>, http://holocaustukraine.net/ru/razdel_i.htm.
29. Tolts, M. 2007. «Postsovetskie Evrei v sovremennom mire.» [Postsoviet Jews in the contemporary world], *Demoskop* 303–304 <http://demoscope.ru/weekly/2007/0303/tema01.php> (in Russian).
30. Snyder, T. 2003. «The causes Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943,» *Past & Present* 179: 197–234.
31. Romaniuk, S.N. 2011. «War, genocide, and ethnic cleansing: Causes, patterns, and prevention,» *European Journal of Globalization and Development Research* 1(1): 54–82.
32. Anderson, B. and B. Silver. 1989a. «The changing shape of Soviet mortality, 1958–1985: Evaluation of old and new evidence,» *Population Studies* 43: 243–265.
33. Anderson, B. and B. Silver. 1989b. «Patterns of the cohort mortality in the Soviet population,» *Population and Development Review* 15(3): 471–501.
34. Willekens, F. and S. Scherbov. 1992. «Analysis of mortality data from the former USSR: Age-period analysis,» *World Health Statistics Quarterly* 45(1): 29–49.
35. Vishnevskiy, A.G. 2000. «Podyom smertonsti v 90-te gody: fakt ili artefakt?» [Increase in mortality in the years 1990: Fact or artifact], *Naselenie i Obschestvo [Population and Society]* 45: 1–4 (in Russian).
36. Hertrich, V. and F. Meslé. 1999. «The health crisis in the Baltic countries: A common and varied experience,» Paris, INED (Paper presented at the Congress at Hay, 30 August–3 September, 1999).
37. Libanova, E., N. Levchuk, N. Ryngach, O. Rudnytskyi, S. Poniakina, and P. Shevchuk. 2007. *Smertnist naselennia Ukrainy u trudoaktyvnomu vitsi. (Mortality in working ages in Ukraine)*. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies (in Ukrainian).
38. Romaniuk, L.A. 2002. «Country in transition: Health crisis in Ukraine, with focus on tobacco and alcohol,» in B. Wejnert (ed.), *Transition to Democracy in Eastern Europe and Russia: Impact on Politics, Economy and Culture*, Westport, CT, London: Praeger.
39. Ryngach, N.O. 2009. *Hromadske Zdorovia v Ukraini yak chynnyk natsionalnoi bezpeky*, Vydavnytstvo: NADU [Public Health in Ukraine as Factor in the Country's National Security], Edition: NADU (in Ukrainian).
40. Ryngach, N.O. 2012. «Demohrafichna modernizatsia v Ukraini: Transformatsia rezhymu smertnosti» *Statystyka Ukrainy* 2: 64–69 [Demographic modernization in Ukraine: Changes in the mortality regime], *Statistics of Ukraine* No. 2: 64–69] (in Ukrainian).
41. Steshenko, V. and M. Gosh. 2000. «Demohrafichni ta demopolitychni zminy v Ukraini pislia konferentsii z problem naselennia i rozvytku: korotkyj ohliad» [Demographic and Demopolitical Changes in Ukraine after the International Conference on the Demographic Evolution: Overview], in *Demohrafichni doslidzhennia* 22: 7–59 (in Ukrainian).
42. Steshenko, V. 2001. *Demohrafichna kryza v Ukraini [Demographic Crisis in Ukraine]*, Kyiv: Instytut Ekonomiky (in Ukrainian).
43. Kurylo, I.A. 2008. *Shliub, Simia ta Ditorodni Orientatsii, ADEF–Ukraina, [Marriage, Family and Reproductive Features, ADEF–Ukraine]* (in Ukrainian).

44. Kurylo, I.A. 2011. «Semya i semejnye otnosheniya v Ukraine: evolyuciya, sovremennost, transformacii» [Family in Ukraine: Evolution, current state and transformations], paper presented at the 2011 Minsk seminar on Family Evolution and Family Policy (in Russian).
45. Romaniuk, A. and L. Chuiko. 1999. «Matrimonial behaviour in Canada and Ukraine: The enduring hold of culture,» *Journal of Comparative Family Studies* 30(3): 335–361.
46. Levchuk, N. 2011. *Asotsialni yavyshcha v Ukraini v demografichnomu vymiri* [Social Deviance in Ukraine: Demographic Dimensions]. Kiev: Institute for Demography and Social Studies (in Ukrainian).
47. Sobotka, T. 2011. «Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and gradual recovery,» *Historical Social Research* (Special Issue on Fertility in the History of the 20th Century: Trends, theories, policies, discourses) 36(2): 246–296.
48. Van de Kaa, D.J. 2002. «The idea of the second demographic transition in industrialized countries,» paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar, National Institute of Population and Social Security, Tokyo, January 29.
49. Lesthaeghe, R. 2010. «The unfolding story of the second demographic transition» *Population and Development Review* 36(2): 211–251.
50. Sobotka, T. and E. Beaujouan. 2014. «Two is best? The persistence of a two-child family ideal in Europe,» *Population and Development Review* 40(3): 391–419.
51. Myrskylä, Mikko, Joshua R. Goldstein, and Yen-hsin Alice Cheng. 2013. «New cohort fertility forecasts for the developed world: Rises, falls, and reversals,» *Population and Development Review* 39 (1): 31–56.
52. Goldscheider, F., E. Bernhardt, and T. Lappegård. 2015. «The gender revolution: A framework for understanding changing family and demographic behavior,» *Population and Development Review* 41(2): 207–239.
53. Esping-Andersen, G. and F.C. Billari. 2015. «Re-theorizing family demographics,» *Population and Development Review* 41(1): 1–31.
54. Adamets, S., A. Blum, and S. Zakharov 1994. *Disparités et variabilité des catastrophes démographiques en URSS*. Paris: INED.
55. Andreev, E., L. Darskii, and T. Kharkova. 1998. *Demograficheskaia istoriya Rossii: 1927–1959* [Demographic History of Russia: 1927–1959], Moscow, Informatika (in Russian).
56. Gladun, O.M. 2013b. «Vplyv holodu u XX stolitti na chyselnist naseleння Ukrainy» [Impact of the twentieth-century century famine on the size of population of Ukraine], Contributions to the International Scientific Conference, Kyiv, 20–21 November (in Ukrainian).
57. Graziosi, A. 2009. *Stalinism, Collectivization and the Great Famine*. Cambridge, MA: The Ukrainian Studies Fund.
58. Kubiiovych, V.M. 1996. *Naukovi pratsi* [Research works]. Vol. 1. Paris: Shevchenko Scientific Society in Europe (in Ukrainian).
59. Kultchyskyi, S. 1995. «Ukraine's demographical losses from famine in 1932–1933 according to the general census of the population in 1937,» paper presented to the Conference «Population of the USSR in the 1920s–1930s in light of newly classified documentary evidence,» Toronto.
60. Kultchyskyi, S. 1995. 2008. «Demografichni vtraty Ukrainy.» *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: T.6. K., 2008. C.341–343 [Demographic Loses of Ukraine]. Historical Encyclopedia of Ukraine, V.6.K 2008] (in Ukrainian).
61. Kulchyskyi, S. and H. Efimenko. 2003. «Demografichni naslidky Holodomoru 1933 r. v Ukraini. Vsesoiuznyi perepys 1937 r. v Ukraini: dokumenty ta materialy» [Demographic consequences of the 1933 Holodomor in Ukraine. 1937 census of Ukraine, documents and materials]. Kyiv: Institute for History of Ukraine (in Ukrainian).
62. Kulchyskyi, S. and S. Maksudov. 1991. «Vtraty naseleння Ukrainy vid holodu 1933 r.» [Population losses of Ukraine due to the 1933 famine]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal* 2: 2–12 (in Ukrainian).
63. Libanova, E. 2009. «The assessment of Holodomor 1932–1933 demographic losses of Ukraine,» Ptoukha Institute for Demography and Social Studies.
64. Lorimer, F. 1946. *The Population of the Soviet Union*. Geneva: League of Nations.
65. Maksudov, S. 1989. *Poteri naseleння SSSR* [Demographic losses of the Soviet Union]. Benson: Chalidze (in Russian).
66. Maksudov, S. 1991. «Demografichni vtraty naseleння Ukrainy v 1930–1938 rokakh» [Demographic losses of Ukraine in 1930–1938]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal* 1: 121–127 (in Ukrainian).

67. Maksudov, S. 1992. «Otsinka vtrat naselennia Ukrainy v roky kolektyvizatsii» [Estimation of population losses of Ukraine in the years of collectivization], *Philosofska i sotsiologichna dumka* 4: 118–131 (in Ukrainian).
68. Perkovskiy, A. and S. Pyroshkov. 1989. «Demografichni vtraty Ukrainskoi RSR u 30-ti roky» [Demographic losses in Ukraine in the 1930s], *Ukrainian Historical Journal* 8: 24–35 (in Ukrainian).
69. Plokhii, S. 2013. *Mapping the Great Famine, in MAPA: Digital Atlas of Ukraine*. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute. http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Mapping_GreatUkrainianFamine.pdf
70. Pyrih, R. 2007. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: Dokumenty i materialy [Holodomor 1932–1933 in Ukraine: Documents and Sources]*. Kyiv: Institute of History of Ukraine (in Ukrainian).
71. Pyrozshkov, S.I. 1992. *Trudovyi potentsial v demografichnomu vymiri [Labor potential in the demographic dimension]*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukrainian).
72. Pyrozshkov, S.I. 1996. «Les pertes démographiques en Ukraine dans les années 1930 et 1940,» *Population* 51(4–5): 1032–1040.
73. Pyrozshkov, S.I. and A.L. Perkovskiy. 1997. «Extremalni sytuatsii i demografichni katastrofy v Ukraini (1920–1930)» Pamiat stolilt. 1997, No 5: 103–114. [Extreme Situations and Demographic Catastrophes in Ukraine (1920–1930)], *Remembrance of Centuries*. 1997. No 5: 103–114], (in Ukrainian).
74. Serbyn, R. 1986. «The famine of 1921–1923: a model for 1932–1933» in R. Serbyn and B. Krawchenko (eds.), *The Holodomor Reader*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta.
75. Wolowyna, O. 2012. «The Famine–Genocide of 1932–33: Estimation of losses and demographic impact,» in B. Glid and A.J. Motyl (eds.), *The Holodomor Reader*, Edmonton and Toronto: Canadian Institutes of Ukrainian Studies Press, pp. 59–64.
76. Wolowyna, O. 2013. Pomisiachnyi rozpodil demografichnyh vtrat vnaslidok golodu 1933 roku v Ukraini [Seasonal distribution of the 1933 Famine losses in Ukraine], in *Famines in Ukraine in the first half of the 20th century: Causes and consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*. Kyiv: Institute for Demography and Social Studies, Institute of History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, National University of «Kyiv-Mohyla Academy,» pp. 233–242.
77. Adamets, S. and V. Shkolnikov. 1995. «O dovoennykh tablitsakh smertnosti» [«About prewar life tables»]. Moscow: Institute for Economic Forecasts, Centre for Population and Human Ecology. (Paper presented at the Conference on Population of the USSR in the 1920s–1930s in light of newly classified documentary evidence, Toronto, 1995).
78. Klid, B. and A.J. Motyl. 2012. *The Holodomor Reader*. Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta.
79. Piskunov, V. 1977. «Do kharakterystyky suchasnoho stanu suspilstva v Ukraini yak makroformy demorealnosti» [Characteristics of the current state of the society in Ukraine as a macro demoreality], *Demographic Research* 19: 23–68 (in Ukrainian).
80. Rapawy, S. 1997. «Ethnic reidentification in Ukraine,» Paper No. 90, International Program Center, US Census Bureau.
81. Rudnyk, V.V. 2006. *Migracionnye processy i ikh rol v formirovanii naseleniya Sibiri [Migration and Its Role in the Balance of Siberia's Population]*. Ph.D. dissertation, Omsk (in Russian).
82. Steshenko, V. 1981. *Izuchenie vosproizvodstva narodonaselenija, Naukova Dumka [Inquiry into Population Reproduction]*, Edition: Naukova Dumka (in Russian).
83. Vynnychenko, I. 1994. «Ukraina 1920–1980 rokiv: deportatsii, zaslannia, vysylannia» [Ukraine in the 1920–1980s: Deportations, special settlers, and exiled]. Kyiv: Rada (in Ukrainian).
84. Fedotov, G. 1955. «Russia and freedom,» in H. Kohn (ed), *The Mind of Modern Russia: Historical and Political Thought of Russia's Great Age*, New York: Harper and Row.
85. Frejka, T. and S. Zakharov. 2013. «The apparent failure of Russia's pronatalist family policies,» *Population and Development Review* 39(4): 635–647.

Стаття надійшла до редакції журналу 15.10.2015.